

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В. Е. Туренко (Київ)

ОБРАЗ ДРУГА І ВОРОГА В АРХАЇЧНІЙ ЛІРИЦІ

«Οὐ γάρ καρτερόθυμος Ἄρης
κρίνει φίλον ἐν πολέμῳ»
Bacchil. Pi. IV 129-130

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що життя кожного з нас наповнене як приязним, так ворожим ставленням у міжособистісних стосунках. Водночас, слід зауважити, що «друг» і «ворог» стосується не лише ставлення людей один до одного, це відбувається на глобальному рівні – між спільнотами, державами і націями. Повномасштабна війна росії проти України ще більше актуалізувала проблему експлікування того, хто є дійсно друг, а хто ворог для нашої держави. Тому, розуміючи, що українці обрали європейський шлях розвитку, важливим стає звернення до витоків європейської цивілізації, а саме доробку античної культури (в т.ч. давньогрецької лірики), в якій можна простежити унікальні та фундаментальні основи західного розуміння феноменів друга та ворога.

Слід зауважити про наукові напрацювання таких зарубіжних науковців, присвячених означеній темі – Е. Бенвеніста¹, А. Собла², Р. Хайат³ стали теоретичною основою представленої статті. Втім, можемо зазначити, що в них відсутній аналіз розуміння друга та ворога у ранньогрецькій ліриці. Спробуємо ж у пропонованій нами розвідці детально зупинитися на цьому.

Загалом слід зауважити, що ще Гомер розвідує про природу дружби, говорячи, що «божество завжди веде подібне до подібного – ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖον» [Od. XVII 217.]. У представників же ранньогрецької лірики досить цікаво експліковано розуміння друга. Продовжуючи епічну традицію в особі Гомера [Od. III, 218–224] та Гесіода [Theog. 97–98, 125, 132, 177, 206, 306], в них також можна виокремити два ключові вектори проявів дружніх відносин: між людьми, між богами та людьми.

Якщо говорити про дружбу богів та людей, то варто відзначити, що у ранніх грецьких ліриків ми спостерігаємо взаємність у цих стосунках – як дружнє ставлення богів до людей так і навпаки:

- ❖ «Нехай перебуватиму ще в юності і нехай любить мене Феб Аполон» (ἤβης μέτρον ἔχοιμι, φίλοι δέ με Φοῖβος Ἀπόλλων)» [Thgn. 1119];
- ❖ «Шанований безсмертними друг» (τετίμαται τε πρὸς ἀθανάτων φίλος)» [Pi.Istm.IV. 65];
- ❖ «Псапфо, дуже полюбила тебе, Афродіту, Кіпрську царівну» (Ψάπφοι σέ φίλης ἔξοχα καλλίφρονος Ἀφροδίτα Κύπρω βασίλη)» [Sapph. fr. 65, 5-6 V].

Φιλία – і це видно у вищезазначених фрагментах – це, перш за все, приятель, прив'язаність, дружба. Φιλία протистоїть μῖσος – ненависті. Так само, як ἔρωσ, φιλία спонтанна, природна, але, на відміну від першого, φιλία – це схильність, народжена внутрішньою спонукою, душевною прихильністю, почуттям близькості і спільності. На близькість і відкритість почуття φιλία вказує і споріднене слово φίλημα – поцілунок. Ця спільність є цінною сама по собі і тому – самодостатньою. Слово φιλία охоплює і базовані на сильній прихильності відносини, такі як сімейні або любовні стосунки, і звичайне знайомство, і відносини, що були базовані на вигоді. Також ним позначали відносини взаємної користі і довіри, що породжують особливого роду зобов'язання, (зокрема, союзи, що заключають з політичних міркувань), і піднесено-духовні відносини. У більш широкому плані це слово могло позначати відносини спільності або навіть просто співвіднесеності (в просторі або діяльності)⁴. Також слід зауважити, що ймовірність дружніх стосунків з трансцендентним було розповсюджене і у давній близькосхідній традиції⁵.

В свою чергу, якщо говорити про друга в контексті міжособистісних відносин, то особливо яскраво про це пишуть Феогнід та Піндар. Так, перший у своїх «Елегіях» пише, наскільки треба бути обережним при виборі друга: «Не заводь ти друзів, Поліпаїде, серед таких людей, якої б біди не було чи потреби! На мові лише старайся для всіх них другом здаватися, серцем ні з ким не ділися, справи важливої ні з ким не веди... Адже ти людей нікчемних звідаєш душу, і їм ти не вір ніколи, вірності нема серед них! Підступи одні, шахрайство, лукавство, хитрощі люблять. У цьому вони постійно живуть так, що вже не врятувати! До низьких людей, о Кірне, ніколи не йди за порадою, якщо збираєшся ти важливу справу розпочати. Лише до шляхетних йди, якщо навіть для цього потрібно багато праць зазнати і здалеку прийти. Також не з кожним другом своїми починаннями ділися, адже багато друзів, але з них мало хто вірний душею» (μηδένα τῶνδε φίλον ποιεῦ, Πολυπαΐδη, ἀστῶν ἐκ θυμοῦ χρείης οὐνεκα μηδεμιῆς· ἀλλὰ δόκει μὲν πᾶσιν ἀπὸ γλώσσης φίλος εἶναι, χρῆμα δὲ συμμείξεης μηδενὶ μηδ' ὅτιοῦν σπουδαῖον· γνῶση γὰρ οἰζυρῶν φρένας ἀνδρῶν, ὡς σφιν ἐπ' ἔργοισιν πίστις ἐπ' οὐδεμία, ἀλλὰ δόλους ἀπάτας τε

πολυπλοκίας τ' ἐφίλησαν οὕτως ὡς ἄνδρες μηκέτι σφζόμενοι. Μήποτε, Κύρνε, κακῶ πίσινος βούλευε σὺν ἀνδρί, εὔτ' ἂν σπουδαῖον πρῆγμ' ἐθέλῃς τελέσαι, ἀλλὰ μετ' ἐσθλὸν ἰὼν βούλευε καὶ πολλὰ μογήσαι καὶ μακρὴν ποσσίν, Κύρν', ὁδὸν ἐκτελέσαι) [58-62].

В свою чергу Піндар наголошує наскільки друг є головним порадиником у житті кожного з нас: «Якщо навіть трохи оступишся ти, то за багато тобі це завжди буде зараховано. Ти для багатьох вартовий. І багато свідків є всім твоїм вчинкам, і добрим і злим. Благому запалу вірний навіки перебувати. Якщо ж хочеш доброї чутки ти слухати, будь щедрим завжди. І кермом направляй корабель, вітром попутним своє вітрило наповнивши. Вчинкам тих, хто наживи чекає, друже, не довіряйся» (εἴ τι καὶ φλαῦρον παραιθῦσαι, μέγα τοι φέρεται, πᾶρ σέθεν. πολλῶν ταμίαις ἐσσί· πολλοὶ μάρτυρες ἀμφοτέροις πιστοί. εὐανθεὶ δ' ἐν ὄργᾳ παρμένων, εἴπερ τι φίλεις ἀκοῶν ἀδείαν αἰεὶ κλύειν, μὴ κάμνε λίαν δαπάναις· ἐξίει δ' ὄσπερ κυβερνάτας ἀνὴρ ἰστίον ἀνεμόεν. μὴ δολωθῆς, ὃ φίλε, κέρδεσιν εὐτράπλοισ») [Pi.P.I.87-92]

Вищенаведені цитати двох ранньогрецьких ліриків можна звести до висновку, що головний душевний стан людини, яка має вірного друга – «духовний спокій», внутрішня близькість, взаєморозуміння, що, однак, не означає холодного розрахунку чи сліпої імпульсивної пристрасності. Φιλία означає духовну, відкриту любов, яка базується на внутрішній симпатії і виражає поєднання подібних (тоді як ерос – це поєднання і боротьба протилежних принципів)⁶. У досконалій дружбі, навіть більше, у дружбі між добродішними людьми кожен з учасників не лише існує один заради іншого, але виховується, навчається один від одного. Дружба між лихими людьми, як бачимо імпліцитно у віршах Феогніда та Піндара, нічого не може навчити, хіба що у людини буде гіркий досвід. Натомість дружба між добрими особистостями спричинює взаємний саморозвиток і навіть певною мірою може допомагати в суспільно-культурному розвитку.

Загалом же таке розуміння, хто є друг, в доробку ранньогрецької лірики є непоодиноким в цей період розвитку античної цивілізації. Адже, і у досократичній філософії виокремлюються три позиції в контексті означеної проблематики:

1. Перша риса полягає в тому, що докорінно ставиться під сумнів висхідний до епічних праць зв'язок φίλος з συγγένεια, дружби зі спорідненістю. Адже, як стверджував Д. Констан, «греки, як і ми, цілком ясно розуміли різницю між друзями, родичами та співвітчизниками»⁷, слід додати, що ранні грецькі філософи зробили свій внесок у це роз'яснення, стверджуючи, що існують умови для дружби, яка не обов'язково зустрічається між рідними та близькими.

2. Друга особливість стосується саме цих умов. Істотним аспектом цих давніх роздумів про філію є те, що вони ніколи не відокремлювали дружбу від корисності. Цілком можливо, що корисність друзів була окремим компонентом ранньої грецької етики і тому була широко прийнята.
3. Самодостатність вважалася необхідною умовою чесноти і, отже, характерним компонентом доброго життя. Отже, співвідношення дружби та благого життя стає проблематичним. З одного боку, дружба здається несумісною із самодостатністю, а, з іншого боку, самодостатність видається недосяжною без корисних друзів⁸.

Тому дружба як філія в докласичній культурі – це, перш за все, стосунки, які характеризуються винятковістю та вибірковістю, засновані на доброті друзів в обмеженій спільноті, де друзі можуть вести спільне життя.

Водночас, слід зауважити про ще одне слово, яким позначався друг у давньогрецькій мові – *ἑταῖρος*, яким здебільшого позначалося не стільки високі приязні та дружні стосунки та емоції, а більш буденні та повсякденні. В цьому контексті можемо зазначити наступні приклади з ранньогрецької лірики:

- Алкей з Лесбосу адресує вірш колишньому другові, якого він колись міг запросити «на козенят і свинину» [fr. 71 Campbell];
- У спартанського поета Алкмана [fr. 10b, 70] є очевидна згадка про молодих друзів і певне звернення до друзів;
- Анакреонт з Теосу, оплакує передчасну смерть молодого друга, який загинув, захищаючи свою країну [fr. 419];
- Філоксен Левкадійський, який написав поему під назвою «Вечеря» (*Deipnon*), звертається до друга [fr. 836b.] і в тій самій поемі (здається) згадує *τῶν ἑταῖρων* [V 39];

Згідно з цими фрагментами, чоловіки мали друзів, випивали з приятелями та були близькі до бойових товаришів, що не є дивиною. Схожі інтенції ми простежуємо у Сапфо, але в контексті дружби між жінками. Саме ця поетеса найбільш відома своєю любовною поезією, звертається до деяких жінок як до *φίλος* та *ἑταῖρος*; тоді як слово «гетера» у класичній грецькій мові набуло принизливого сенсу «куртизанки». Ставлення Сапфо до жінок у її колі дуже суперечливе. Деякі вірші жінкам еротичні, і аналогія з чоловічою педерастією дозволяє припустити, деякі фрагменти і свідчення підтверджують цю точку зору. Лексика спільноти була, відповідно, більш сумісна з лексикою любовної пристрасті жіночої поезії. Безсумнівно, поезія Сапфо зародилася у певному районі північної частини Егейського моря у VI ст. до н. е, де соціальні умови не повинні

були нагадувати ті, що були в Афінах століття чи більше потому, і, можливо, навіть були винятковими для грецького світу. Але вірші Сапфо продовжували співати й у пізніші часи, мабуть, на симпозиумах в Афінах та інших місцях, тим самим зберігаючи і представляючи образ жіночої дружби, відмінний від того, що буває між чоловіками⁹.

Водночас, якщо розглядати образ ворога, то передусім слід зауважити, що Піндар розглядає його і в контексті небожителів. Зокрема він називає ворогом богів Тифона (θεῶν πολέμιος, Τυφῶς) [Рi.Р.I.15-16]. Це не є дивиною, адже у Гомера, Гесіода, Піндара, Есхіла та Псевдо-Гігіна у різних варіаціях наведено опис міфу про битву Тифона із Зевсом. Протистояння закінчується перемогою верховного бога, який ставить на поваленого ворога гору Етна в Сицилії. Ця подія в античних джерелах має дуже широку географію. У різних варіаціях її локалізують від Італії до Сирії, тобто саме там, де древнім грекам були відомі вулканічні гори, оскільки з Тифоном стали пов'язувати землетруси та виверження вулканів. Рухи придушеного горами чудовиська, у розумінні греків, викликали землетруси, а полум'я, що ним вивергалося – вулканічну активність.

Втім, все ж більшу увагу ранньогрецькі лірики приділяли образу ворога саме між людьми. Концептуальним в цьому контексті буде виділити позитивний та негативний аспекти розуміння існування ворога у житті кожного з нас.

Так, якщо говорити про позитивний аспект, то неодноразово можна зустріти думку, що і ворога треба хвалити і в нього вчитися. Зокрема Піндар в одній зі своїх од: «Тому, буде друг чи недруг – хто з громадян йому, нехай не сховає у темряві перед усіма досконалої славної справи. Нехай слухає поради морського старця. – Він сказав, що від щирого серця справедливо хвалити і ворога за чудовий вчинок» (σιγαλὸν ἀμαχανίαν ἔργῳ φυγῶν· οὐνεκεν, εἰ φίλος ἀστῶν, εἴ τις ἀντάεις, τό γ' ἐν ξυνῶ πειλοναμένον εὐ μὴ λόγον βλάβτων ἀλίσιο γέροντος κρυπτέτω· κείνος αἰνεῖν καὶ τὸν ἐχθρόν παντὶ θυμῶ σύν τε δίκᾳ καλὰ ῥέζοντ' ἐννελεν) [Рi. Р.IX 92-96].

Однак можна побачити і доволі жорстокі пасажі по відношенню до ворога, особливо якщо це стосується доробку Феогніда:

1) «Солодко приспи ворога! А коли потрапить він тобі до рук, то помсти йому і не шукай приводів до помсти тоді» (Εὖ κώτιλλε τὸν ἐχθρόν· ὅταν δ' ὑποχείριος ἔλθῃ, τεῖσαι νιν πρόφασιν μηδεμίαν θέμενος) [364-365]

2) «Чорної би крові ворогів випити! О прийди, добрий демоне. Дай з волі моєї все, чого жадаю, здійснити» (τῶν εἴη μέλαν αἷμα πιεῖν· ἐπὶ τ' ἐσθλὸς ὄροιο δαίμων, ὃς κατ' ἐμὸν νοῦν τελέσειε τάδε.) [349-350].

Таке неоднозначне ставлення до ворога, на нашу думку, обумовлено тим, що ранньогрецькі лірики підкреслювали відповідати

людям взаємно: «другом другу хочу бути, а ворогу ворогом» (φίλον εἶη φίλειν· ποτὶ δ' ἐχθρὸν ἄτ' ἐχθρὸς) [Рі. Р.ІІ 83-84].

Загалом, підсумовуючи загальну характеристику образу ворога і друга в ранньогрецькій ліриці можемо зробити ряд наступних висновків:

➤ Темі дружбі природньо поети більше приділяли увагу, ніж ворожнечі. Друзями можуть бути, як боги, так і люди. Образ друга двоїстий, відповідно до вживання тієї чи іншої лексеми φίλος, або ἑταῖρος. Фіλος позначало друга з яким у людини є духовна/душевна приязнь, хоча яка і не виключала корисності, тоді як ἑταῖρος детермінувало стосунки буденні та повсякденні.

➤ Вороги в контексті доробку ліриків докласичного періоду античної культури існують не лише у стосунках між людьми, але й міфологічними персонажами. До ворога можна, на їх думку, відчувати не лише негативні, іноді навіть жорстокі почуття, але й позитивні і приязні, якщо він на це дійсно заслуговує.

¹ Benvenist E. *Philos // Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, tome 1 : Economic, parenté, société, Les Editions de Minuit. 1969. pp.335-355.

² Soble A. *Eros, agape, and philia: readings in the philosophy of Love*. NewYork: Paragon House, 1989.

³ Nyatte R. *The Arts of Friendship: the Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature*. Leiden: Brill, 1994.

⁴ Туренко В. Концепт φίλια в давньогрецькій докласичній літературі та філософії, Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки, 2014. № 2, с.49.

⁵ Dietrich J. Friendship with God: Old Testament and Ancient Near Eastern Perspectives, *Scandinavian Journal of the Old Testament*, №28, 2014. P.157-171.

⁶ Туренко В. Вказ. пр. С.49.

⁷ Konstan D. Greek Friendship, *American Journal of Philology*, №117, 1996. P.92.

⁸ Konstan D. *Friendship in the classical world*. Cambridge University Press, 1997. P.586-587.

⁹ Murr D. El. Friendship in Early Greek Ethics // *Early Greek Ethics*. Oxford University Press, 2020. P.47-48.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---------------------------------------------------------------------------------------	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіполітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмілий підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518